क्र.नं. २८

८८ | व्याक ९२

व्याकरण

1612

मध्यमकौमुदी

इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंदिर
क्रमांक
हस्तलिखित ग्रंथ संग्रह.

" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai. "

(1')

एताभिः॥इत्यादि॥एवंकिम्शब्दः॥का॥के॥काः॥इत्यादि॥त्य
दादीनांधेरत्भाव॥मकारांतोइदम्शब्दः॥इयं स्त्रियां॥
इदम्शब्दस्यस्त्रियामियं भवतिसिसहितस्य॥इयं॥
इमे॥इमाः॥इमां॥इमे॥इमाः॥अनदौसाः॥अनया॥स्यः॥
आभ्यां॥आभिः॥अस्यै॥आभ्यां॥आभ्यः॥अस्याः॥
आभ्यां॥आभ्यः॥अस्याः॥अनयोः॥आसां॥अस्यां॥
अनयोः॥आसु॥चकारांतस्त्वच्शब्दः॥वोक्ः॥वाव
स्थाने॥त्वक्॥त्वग्॥त्वचौ॥त्वचः॥हे त्वक्॥हे त्वग्॥त्व
क्षु॥इत्यादि॥एवंक्रुच्वाच्प्रभृतयः॥क्रुक्॥क्रुग्॥
क्रुचौ॥क्रुचः॥इत्यादि॥वाक्॥वाग्॥वाचौ॥वाचः॥

Joint Project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

इत्यादि।पकारांतो अप्‌शब्दो नित्यं बहुवचनांतः।अप्‌ अ
स् इति स्थिते।नसंमहत इति दीर्घः।आपः।अपः।अपो भि।
अबादीनां भकारे परे दत्वं भवति।अद्भिः।अद्भ्यः।अ
द्भ्यः।अपां।अप्सु।इत्यादि।शकारांतो दिश्‌शब्दः।दि
शां।दिश् दृश् स्पृश् मृश् इत्यादीनां रसे पदांते त्वकु
त्वं भवति।दिक्।दिग्।दिशौ।दिशः।हे दिक्।हे दिग्॥दि
शं।दिशौ।दिशः।दिशा।दिग्भ्यां।दिग्भिः।इत्यादि।ष
कारांतस्त्विष्‌शब्दः।षोड इति डत्वं।वावसाने।त्विट्।त्वि
ड्।त्विषौ।त्विषः।हे त्विट्।हे त्विड्।३।त्विषं।त्विषौ।
॥६५॥ त्विषः।त्विषा।त्विड्भ्यां।त्विड्भिः।इत्यादि।आशिष् ॥६५॥

Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(2A)

शब्दस्त्वसजुषशब्दवन्नेयः। आशीः। आशिषौ। आशि
षः। हे आशीः। २। आशिषं। आशिषौ। आशिषः। आशिषा।
आशीर्भ्यां। आशीर्भिः। इत्यादि। त्रिलिंगस्यादस्शब्दस्य
सौ नविशेषः। द्विवचनादौ टे रत्वे कृते अनंतरमाव
तः स्त्रियां। दीर्घत्वे वि[illegible]र्यं पश्चान्मादू इति कृत्स्व
स्य कृत्स्व उकाराद्दीर्घ[illegible]र्घ ऊकारः। असौ। अमू।
अमूः। अमुम्। अमू। अमूः। अमुया। अमूभ्यां। अ
मूभिः। अमुष्यै। अमूभ्यां। अमूभ्यः। अमुष्याः।
अमूभ्यां। अमूभ्यः। अमुष्याः। अमुयोः। अमूषां।
अमुष्यां। अमुयोः। अमूषु। इति हसांताः स्त्रीलिंगाः।

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(3)

अथ हसांतान्नपुंसकलिंगाः प्रदर्श्यंते। रेफांतो वार् शब्दः।
स्यमोर्लुक्। वाः। वारी। वारि। पुनरपि वाः। वारी। वारि।
अयमङ्इति विशेषणान्नुम् न भवति। वारा। वार्भ्यां।
वार्भिः। इत्यादि। चतुर् शब्दस्य चतुराम् शौ चेत्याम्।
चत्वारि। चत्वारि। चतुर्भिः। चतुर्भ्यः। चतुर्भ्यः। चतुर्णां।
चतुर्षु॥ नकारांतो अहन् शब्दः। अहः। अहन् शब्दस्य
सकारो भवति से पदांते च॥ षष्ठीनिर्देश्या
६६ देशास्तदंतस्य ज्ञेयः। सो विसर्गः। अहः। अल्लोपः।
ईमो विद्धौ। अह्नी। अहनी। अहानि। पुनः० अहः। ॥६६॥
अह्नी। अहनी। अहानि। अल्लोपः स्वरे म्वयुक्ताच्छ

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(3A)

सादौ। अह्नः। नस्य सकारे सस्य विसर्गः। हबे उ वो। अ
होभ्यां। अहोभिः। अह्ने। अहोभ्यां। अहोभ्यः। अह्नः। अ
होभ्यां। अहोभ्यः। अह्नः। अह्नोः। अह्नां। वेड्वोः। अह्नि।
अहनि। अह्नोः। अहस्सु। इत्यादि। ब्रह्मन्नूत्राद्धस्य रसे
पदांते च नकारलोपः। ब्रह्म। ब्रह्मणौ। ब्रह्माणि। पुन
रपि। ब्रह्म। ब्रह्मणी। ब्रह्माणि। ब्रह्मणा। ब्रह्मभ्यां। ब्रह्म
भिः। इत्यादि। एवं चर्म च। चर्म। चर्मप्रभृतयः। चर्म। चर्मणी।
चर्माणि। चर्म। चर्मणा। चर्माणि। पुनरपि। इत्यादि। नांताद
दंतताद्धद सिद्धि। ब्रयोर्वा लोपः। परमे व्योमन्। सर्वा
भ्टतानि। छंदस्यागमजोनागमजयोर्लोपालोपौ व
नांतादडे लोपः। अदंतासे लोपः॥१२

A Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(५)

कृ व्यो। व्योम। व्योमनी॥ व्योमानि। पुन०॥ व्योम्ना। व्योमभ्यां।
व्योमभिः। इत्यादि। त्यदादीनां स्यमोर्लुकि कृते टेरत्वं न
भवति। लुमति विशेषणात्। स्यादावितिविशेषणात्।
द्विवचनादौ टेरत्वे च कृते तद्कुलशब्दवत्। यत्। त्ये।
त्यानि। पुन०॥ यत्। ये। यानि। पुन०। तत्। ते। तानि।
पुन०॥ एतत्। एते। एतानि। पुन०॥ एनत्। एने। एनानि। शेषं
पुंवत्। किम्। के। कानि। पुन०। केन। काभ्यां। कैः। इत्यादि।
मकारांतोदम्शब्दः। इदं। इमे। इमानि। पुनरपि०॥
अनेन। आभ्यां। एभिः। इत्यादि। तकारांतो जगच्छ
॥६७॥ ब्दः। जगत्। जगती। जगंति। पुन०॥ जगता। जगद्भ्यां॥ ॥६७॥

Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai — joint project

(4A)

उगाद्भिः। इत्यादि। महच्छब्दे नुनसं महत इति दीर्घः। मह
त्। महती। महांति। पुनः॥ महता। महद्भ्यां। महद्भिः। इ
त्यादि। षकारांतो हविष्शब्दः। दोषां। हविः। हविषी। ह
वींषि। पुनः। हविषा। हविर्भ्यां। हविर्भिः। इत्यादि। एवं
सकारांताः पयस्तेजस्वचस्प्रभृतयः। पयः। प
यसी। पयांसि। पुनः। पयसा। स्रोर्विसर्गः। हबे उबो।
पयोभ्यां। पयोभिः। पयसा। इत्यादि। तेजः। तेजसी। ते
जांसि। पुनः। इत्यादि। वचः। वचसी। वचांसि। पुनः॥
इत्यादि। अदस्शब्दस्य पस्य मो लुकि कृते स्रोर्वि

Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

सर्गः। द्विवचनादौ टेरत्वे कृते मत्वोत्वे च नामिनस्वर
(5) इति नुमागमः। अदः। अमुनी। अमूनि। पुनः। अमु
ना। अमूभ्यां। अमीभिः। अमुष्मै। अमूभ्यां। अमी
भ्यः। इत्यादि॥ ॥इति हसांता नपुंसकलिंगाः॥ ॥छ॥
॥अथ युष्मद् अस्मदोः स्वरूपं निरूप्यते। तयोश्च
वाच्यलिंगत्वात्त्रिष्वपि लिंगेषु समानं रूपं नेयं॥ त्व
महं सिना। युष्मदस्मदोः सि सहितयोस्त्वं अहं इ
॥६८॥ त्येतावादेशौ भवतः। यथासंख्येन। त्वं। अहं। युवा ॥६८॥
वौ द्विवचने। युष्मदस्मदोर्द्विवचने परे युवआव

(5A)

इत्येनावादेशौ भवतः। आमौ। युष्मदस्मदोः परऔ आ
म् भवति। युवां। आवां। यूयं वयं जसा। जसा सहितयोः
युष्मदस्मदोः यूयं वयं इत्येतावादेशौ भवतः। यूयं।
वयं। त्वन्मदेकत्वे। युष्मदस्मदोस्त्वम इत्येतावाद
शौ भवतः। एकत्वे गम्यमाने। आम् स्मौ॥ युष्मदस्मदोः
शेषात्त्वं भवति अमि सप्तमीअम्शि परे। त्वां मां युवां।
आवां। त्यादेष्टेरत्वे कृते शासीति दीर्घत्वं शासो नोक्त
व्यः। युष्मान्। अस्मान्। त्वन्मदेकत्वे। एटाड्योः। युष्म
दस्मदोष्टेरेत्वं भवति टाङि इत्येतयोः परयोः। अया
देशः। त्वया। मया। युवाभ्यां। आवाभ्यां। युष्माभिः। अस्मा

" Joint Project of the Rajawade Samshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai. "

(८)

।भिः।तुभ्यंमह्यंङ॰या॥ङ॰यासहितयोर्युष्मदस्मदोस्तुभ्यं
मह्यंइत्येतावादेशौभवतः।तुभ्यं।मह्यं।युवाभ्यां।आवा
भ्यां।भ्यसस्भ्यं।युष्मदस्मदोःपरोभ्यस्भ्यंभवति।
सकारोप्यकारादित्वव्याख्यात्यर्थः।तेनात्वेत्वेनभवतः।
युष्मभ्यं।अस्मभ्यं।ङ॰सिभ्यसोस्तः।पंचम्याङ॰सि
भ्यसोस्तभवति।सकारःसर्वादेशार्थः।त्वत्।मत्।यु
वाभ्यां।आवाभ्यां।युष्मत्।अस्मत्।तवममङ॰सा।ङ॰
सासहितयोर्युष्मदस्मदोस्तवममइत्येतावादेशौभव
॥६१॥ तः।तव।मम।युवयोः।आवयोः।सर्वादित्वात्सुट्।सा ॥६१॥
माकं।युष्मदस्मदोःपरसामआकंभवति।युष्माकं।

a joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(8A)

दक्षिणास्यांदिशिवसंतिइत्यस्मिन्नर्थेदक्षिणाहि।वसं
तिचांडाळाः॥किमः सामान्येविदादिः॥कश्चित्॥कश्च
न।क्व।क्वचन।कचित्।तदधीनकार्त्स्न्ययोर्वासात्॥रा
ज्ञः अधीनंराजसात्।सर्वंभस्मसात्।उर्य्युरिय्यं
गीकरणे।उररसिद्धत्वा इतिविग्रहे निपात्यते।उररीकृत्य
उररीकृत्य।अंगीकृत्येत्यर्थः।सद्यआदिः कालेनिपात्यते
तस्मिन्नेवकाळेसद्यः।अस्मिन्दिने अद्य।तस्मिन्नेव
क्षणेसपदि॥अस्मिन्काले अधुना।इदानीं।एतस्मि
न्कालेसांप्रतं।संप्रति।झटिति।तूर्णं।पूर्वस्मिन्दिनेस
र्वेद्युः।परेद्युः।अपरेद्युः।यस्मिन्इतियर्हि।तस्मिन्नि

Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(७)

तितर्हि॥ ॥प्रादिरुपसर्गः। प्र। परा। अप। सं। अनु। अव।
निर्। दुर्। वि। आङ्। नि। अधि। अपि। अति। सु। उत्। अ
भि। प्रति। परि। उप। अव। अंतर्। आविर्। ॥ अयं गण उ
पसर्गसंज्ञो भवति॥ प्राग्धातोः। उपसर्गाः प्राग्धातोः प्र
योक्तव्याः। प्रादीनां धातुचवयप्र मंतरेण प्रयोक्तुमशक्य
त्वात्। यथा सं भवं धातुत्व [illegible] येन अर्थो ग्राह्यः। तथा
चोक्तं वार्त्तिके। धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुव ॥७२॥
र्तते। तमेव विशिनष्ट्यन्योऽनर्थकोन्यः प्रयुज्यते॥१॥
॥७२॥ तदव्ययं। तदिदं चादिशब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति।
क्त्वादीति च॥ क्त्वादिप्रत्ययांतमव्ययसंज्ञं भवति। आदि

Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai
Joint project of the

ग्रहणात्। क्त्वा। स्विन्। क्यप्। तुमुन्। णम्। डाच्। था। वत्।
शस्। सु। आम्। कृत्वसुच्। यकच्। इत्यादयो ज्ञेयाः॥ अ
व्ययाद्विभक्तेर्लुक्॥ अव्ययात्परस्याः विभक्तेर्लुक् भ
भवति॥ नशब्दनिर्देशो। अव्ययानां न लिंगादिनियमः।
उक्तं हि॥ सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु॥ वच
नेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययं॥१॥ उक्तान्यलिंगा
न्यव्ययानि। अधुना लिंगविशेषविज्ञापयिषया
स्त्रीप्रत्ययाः प्रस्तूयंते॥ आबतः स्त्रियां। अकारां
तान्नाम्नः स्त्रियां वर्त्तमानादाप् प्रत्ययो भवति॥
जायते ऽस्यां पुत्रत्वेन सा जाया॥ माया। मेधा। श्र

(8)

ह्या। धारा। इत्यादि॥ अजादेश्चापूर्वक्तव्यः॥ अजाश्चाको
किलाबालावत्सादौत्रिफलादिके॥ इबादेरपादाथर्म
जादेर्यहणोपपद्यक्त॥१॥ अजस्यजातिः॥ स्त्री॥ अजा॥
अश्वा। एडका। कोकिला। बाला। वत्सा। कन्यका। शूद्रा।
गणिका॥ चकारोविषयव्यवस्थार्थः॥ तेनशूद्रशब्दो
डजातौवाच्यायामाप्॥ पुंयोगेतुङीप्॥ शूद्रस्यस्वजातिः
स्त्री शूद्रा॥ पुंयोगेतु। शूद्रस्यभार्याशूद्री॥ काप्यतः॥ का
पिइअतः॥ स्त्रियांकापिपरे पूर्वस्यअकारस्यइकारादे
शोभवति॥ अकन्यकादौ॥ कारिका। पाचिका। पाठिका॥
॥७४॥ वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः॥ आपंचैव ॥७४॥

(8A)

न्नित्यं॥ अप्रप्रत्ययसंबंधिनोऽकारात्परस्य न्तुः तु र्नित्यं
नुमागमो भवति इकारे ईपि च परे। पचन्। पचंती। पचं
ति। क्लीबे। पठती ति पठन्। स्त्री चेत्। पठंती। दीव्यंती। तुद
ती ति तुदन्। स्त्री चेत्। तुदंती। नुदंती। वादीपोऽन्तुः। अ
वर्णात्परस्य न्तु वा नुमागमो भवति इकारे ईपि च परे॥
क्लीबे तुदन्। ई मो तुदती। तुदंति॥ नदादेः। नदादेर्गणा
स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति। नदती ति नदः। स्त्री चेत्।
नदी। गौरी। गौतमी॥ नदादिराकृतिगणः। तेन चतुर्थी।
पंचमी। चादरी। पौर्णमासी। इत्यादि। ईप्र अनडुहो वा
व्यवक्रव्यः। अनड्वाही। अनडुही॥ हायनाद्वयसि चे॥ द्वि

(१)

हायन॥ चतुर्हायणी॥ पुरुषाद्वा परिमाणे॥ द्विपुरुषी॥ द्वि
पुरुषा॥ वापी॥ क्षित्तिवा॥ इंद्रादेरानी पूर्व॥ इंद्रादेर्गणा
दानी पूर्वस्य योगवत्ति॥ इंद्रस्य स्त्री इंद्राणी॥ आदिग्रह
णात्॥ ब्रह्मभवशार्वरुद्र [illegible] वरुणादयो गृह्यंते॥ ब्रह्म
न् शब्दस्य नकारलोपो वाच्यः॥ ब्रह्माणी॥ भवस्य स्त्री भ
वानी॥ शर्वाणी॥ रुद्राणी॥ इत्यादि॥ चकारान्मातुला चार्यो
पाध्यायक्षत्रियाणां वा॥ पूर्वा आचार्यादणत्वं च॥ मातु
लस्य स्त्री मातुली॥ मातुलानी॥ आचार्याणी॥ आचार्य
उपाध्यायी॥ उपाध्यायानी॥ आर्याक्षत्रियाभ्यां वा स्वा
र्थे॥ आर्या एव आर्याणी॥ आर्या॥ क्षत्रिया एव क्षत्रिया

७५ ७८

(१९)

णी॥ क्षत्रिया॥ ईप्र समाहारे गुणाश्च॥ त्रयाणां समाहारः त्रयी॥
जातेरयोपधात्॥ जातिवाचिनो ऽयकारोपधाद कारांतात्स्त्रि
यामीप्र प्रत्ययो भवति॥ मेषस्य जातिः स्त्री मेषी॥ सूकरी॥
हंसी॥ कुक्कुटी॥ ब्राह्मणजातिः स्त्री ब्राह्मणी॥ अयकारोपध
ग्रहणात्॥ क्षत्रिया॥ जातिः स्त्री क्षत्रिया॥ वैश्या॥ पुंयोगे तु
ईप्र॥ क्षत्रियस्य भार्या क्षत्रियी॥ गवयहयमुकयमत्स्यम
नुष्याणां न ईप्र निषेधः॥ गवयजातिः स्त्री गवयी॥ हयी॥
इत्यादि स्त्रीमात्रविषया जातिग्राह्या न्वेतिवक्तव्यं॥ ब
लाका॥ मक्षिका॥ हिमारण्ययोर्महत्वे आनीप्र॥ महद्

हिमं हिमानी ॥ महत् अरण्यं अरण्यानी । प्रथमवयवा
चिनोऽत ई प्रवक्तव्यः । कुमारी । किशोरी । कलभी । प्रथम
(10) ग्रहणात् । वृद्धा । स्थविरा । अकारग्रहणात् स्त्रीशिशुः । स्वांगा
द्वा । स्वांगवाचिनो स्त्रियामीप्रत्ययो भवति । सुमुखी ।
मृगाक्षी । तन्वंगी । सुष्ठु आस्यं यस्याः तात् अंगत्वं स्वांगं । स्व
स्य प्राणिनो वांगस्या गमित्यर्थके अंगांगीभावेन ज्ञाना
दपि अंगत्वं स्यात् । अतस्तल्लक्षणमाह । अद्रवं मूर्ति
मत्स्वांगं प्राणिस्थमविकारजं ॥ अतस्थं तत्र दृष्टं चेत् ॥७७॥
७७ न चेत्तत्तथायुतं ॥१॥ बहुस्वेदा । द्रवत्वात् । बहुज्ञाना ॥
अमूर्तत्वात् । दीर्घमुखा । शाला । अप्राणिस्थत्वात् ॥

Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(10A) बहुशोफा। विकारजत्वात्। सुकेशी। सुकेशा। रथ्या। अश्र
त्तीस्थमपि दृष्टत्वात्स्वांगी॥ पृथुस्तनी। पृथुस्तना। प्रति
मा। प्राप्तिवत्। अप्राप्तिसदृशे स्थितत्वात्। वाशब्दात्के
चिन्नईपृ। पद्मवदना। कमलवदना। वदनादिष्वीश्न
वक्तव्यः॥ बिंबोष्टा। चारु[illegible]कर्णी। सुग्रीवा। दंतशब्दाद्वा। सम
दंती। समदंता। नखमुखयोः संज्ञायां। शूर्पणखा। गौ
रमुखा। ऋदिकारादक्ति[illegible]पूर्व वक्तव्यः। कृत्प्रत्ययसंब
धिन इकारांतात् क्तिप्रत्ययवर्जितात् स्त्रियामीप्प्रत्य
योवावक्तव्यः॥ अंगुली। अंगुलिः। धूली। धूलिः॥
आजी। आजिः। संग्रामभूमिः। अर्के रिति विशेष

Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan ... Mumbai

मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)

दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८

Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com